श्रीः

हि॰ नाः वे-शर्मा

दे. ग. पक्षेशर्माशास्त्री

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे परमात्मने नमः॥ ॐ श्रीः॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा। शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः। नमो ब्रह्मणे। नमस्ते वायो। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि। त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि। ऋतं वदिष्यामि। सत्यं वदिष्यामि। तन्मामवतु। तद्वक्तारमवतु। अवतु माम्। अवतु वक्तारम्॥

ॐ सहनाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ ॐ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥ ॐ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः। भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः। स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँ्ँसस्तनूभिः। व्यशेम देवहितं यदायुः। स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः। स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः। स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः। स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥ ॐ॥

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने।
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः॥
अतिकल्याणरूपत्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात्।
स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः॥
अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसन्ततिम्।
स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं परम्॥
ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेद विभागिने।
व्योमवद्व्याप्तरूपाय दक्षिणामूर्तये नमः॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं शुद्धविद्याप्रदायकम्।
शुद्धं पूर्णं चिदानन्दं सदाशिवमहं भजे॥
गमागमस्थं गमनादिशून्यं चिद्रूपदीपं
तिमिरापहारम्। पश्यामि ते सर्वजनान्त-
रस्थं नमामि हंसं परमात्मरूपम्॥ ॐ
नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं
धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योढ्वं म-
मामुष्य ॐ॥ नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृ-
थिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये
॥ नमो विष्णवे बृहते करोमि ॥

॥ॐ॥ ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां
जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य-
स्विद्धनम्॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे-
च्छतꣳ समाः। एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न
कर्म लिप्यते नरे॥ असुर्या नाम ते लोका
अन्धेन तमसा वृताः। ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छ-
न्ति ये के चात्महनो जनाः॥ अनेजदेकं मनसो
जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत्। त-
द्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा
दधाति॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्ति-
के। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य
बाह्यतः॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानु-
पश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजु-
गुप्सते॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्वि-
जानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यतः॥ स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्ना-
विरꣳ शुद्धमपापविद्धम्। कविर्मनीषी परिभूः

स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः
समाभ्यः॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपास-
ते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः॥
अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया। इति शुश्रुम
धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे॥ विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्वेदोभयꣳ सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा
विद्ययामृतमश्नुते॥ अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये-
ऽसम्भूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ
सम्भूत्याꣳ रताः॥ अन्यदेवाहुः सम्भवादन्य-
दाहुरसम्भवात्। इति शुश्रुम धीराणां ये न-
स्तद्विचचाक्षिरे॥ सम्भूतिं च विनाशं च यस्त-
द्वेदोभयꣳ सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भू-
त्यामृतमश्नुते॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्या-
पिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्य-
धर्माय दृष्टये। पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजा-
पत्य व्यूह रश्मीन् समूह। तेजो यत्ते रूपं
कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः

सोऽहमस्मि ॥ वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं
शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतꣳस्मर क्रतो स्मर
कृतꣳ स्मर ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् वि-
श्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जु-
हुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥ॐ॥

॥ॐ॥ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे
वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म
आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहो
रात्रान् सन्दधामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदि-
ष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु मा-
मवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥

॥ॐ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्य-
त्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ।
स इमाँल्लोकानसृजत । अम्भो मरीचीर्मरमापो-
ऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठान्तरिक्षं मरी-
चयः । पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः ।
स ईक्षतेमे नु लोका (अथ) लोकपालान्नु सृजा

इति। सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत्।
तमभ्यतपत्। तस्याभितप्तस्य मुखं निरभि-
द्यत। यथाण्डम्। मुखाद्वाक्। वाचोऽग्निः। नासिके
निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः। प्राणाद्वायुः।
अक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुः। चक्षुष
आदित्यः। कर्णौ निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रम्।
श्रोत्राद्दिशः। त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि।
लोमभ्य ओषधिवनस्पतयः। हृदयं निर-
भिद्यत हृदयान्मनः। मनसश्चन्द्रमाः।
नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानः। अपा-
नान्मृत्युः। शिश्नं निरभिद्यत शिश्नाद्रेतः।
रेतस आपः॥ ता एता देवताः सृष्टा अ-
स्मिन् महत्यर्णवे प्रापतन्। तमशनापिपा-
साभ्यामन्ववार्जत्॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं
नः प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदा-
मेति। ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽ-
यमलमिति। ताभ्योऽश्वमानयत्ता अब्रुवन्न वै

नोऽयमलमिति। ताभ्यः पुरुषमानयत्ता अब्रु-
वन् सुकृतं बतेति। पुरुषो वाव सुकृतम्॥
ता अब्रवीद्यथायतनं प्रविशतेति॥अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशत्। वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि-
शत्।आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्।
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्।ओषधिवन-
स्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्।चन्द्र-
मा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्।मृत्युरपानो
भूत्वा नाभिं प्राविशत्।आपो रेतो भूत्वा शि-
श्नं प्राविशन्॥ तमशनापिपासे अब्रूताम्।
आवाभ्यामभिप्रजानीहीति। ते अब्रवीत्।
एतास्वेव वां देवतास्वाभजामि। एतासु भागिन्यौ
करोमीति। तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै
हविर्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे-
भवतः॥ स ईक्षत। इमे नु लोकाश्च लोक-
पालाश्च।अन्नमेभ्यः सृजा इति।सोऽपोऽभ्य-
तपत्। ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत।यावै

सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ॥ तदेतत्सृष्टं पराङ्
अत्यजिघांसत् । तद्वाचाजिघृक्षत् । तन्नाशक्नो-
द्वाचा गृहीतुम् । स यद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभि-
व्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् । तत्प्राणेन चक्षुषा
श्रोत्रेण त्वचा मनसा शिश्नेन चाजिघृक्षत् । त-
न्नाशक्नोत्तथा गृहीतुम् । स यत्तथाग्रहैष्यत्तदा-
भिप्राण्य वा दृष्ट्वा वा श्रुत्वा वा स्पृष्ट्वा वा ध्यात्वा वा
विसृज्यैव वान्नमत्रप्स्यत् । अथो तदपानेना-
जिघृक्षत् तदावयत् । सैषोऽन्नस्य ग्रहो
यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष यद्वायुः ॥

स ईक्षत । कथं न्विदं मदृते स्यादिति ।
स ईक्षत । कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत ।
यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं
यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि
त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेना-
भ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ।
स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ।

सैषा विदृतिर्नाम द्वाः। तदेतन्नान्दनम्। तस्य
त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः। अयमावसथोऽय-
मावसथोऽयमावसथ इति ॥ स जातो भूता-
न्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिषदिति।
स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततममपश्यदिदमद-
र्शमिति। तस्मादिदन्द्रो नाम। इदन्द्रो ह वै
नाम। तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परो-
क्षेण। परोक्षप्रिया इव हि देवाः॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति।
यदेतत्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति त-
द्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य
प्रथमं जन्म। तं स्त्री गर्भं बिभर्ति यत्कुमारं
जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेवात्र गतं भा-
वयति। एषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे
लोकाः। तदस्य द्वितीयं जन्म। सोऽस्यायमा-
त्मा कर्मभ्यः प्रतिधीयते। अथास्यायमितर आ-
त्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव

पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म॥तदुक्तमृषिणा-
गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि
विश्वा।शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो
जवसा निरदीयमिति॥गर्भ एवैतच्छयानो
वामदेव एवमुवाच॥स य एवं विद्वानस्माच्छ-
रीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके
सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्॥

अथ कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स
आत्मा॥येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा
गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन
वा स्वादु चास्वादु च विजानाति॥यदेतद्धृदयं
मनश्चैतत्।संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा मति-
र्मनीषा स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वा-
ण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति।एष
ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च
पञ्चमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो
ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव।

बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥ इत्योम् ॥

॥ ॐ ॥ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च । सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ ॥

॥ॐ॥ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन
प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। केनेषितां वाचमिमां
वदन्ति चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्ति॥
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचꣳ
स उ प्राणस्य प्राणः। चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य
धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति॥
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो
न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात्।
अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि। इति
शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे॥ यद्वा-
चानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यन्मनसा
न मनुते येनाहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यच्चक्षुषा
न पश्यति येन चक्षूꣳषि पश्यति। तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यच्छ्रोत्रेण न
शृणोति येन श्रोत्रमिदꣳ श्रुतम्। तदेव ब्रह्म त्वं

विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् । यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो नवेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्त

अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति।
तद्धैषां विजज्ञौ। तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव। तन्न व्य-
जानन्त किमिदं यक्षमिति। तेऽग्निमब्रुवन्।
जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति।
तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति।
अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अह-
मस्मीति। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति। अ-
पीदꣳ सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति।
तस्मै तृणंनिदधावेतद्दहेति। तदुपप्रेयाय
सर्वजवेन। तन्न शशाक दग्धुम्। स तत एव
निववृते। नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति।
अथ वायुमब्रुवन्। वायवेतद्विजानीहि कि-
मिदं यक्षमिति। तथेति तदभ्यद्रवत्। तम-
भ्यवदत् कोऽसीति। वायुर्वा अहमस्मीत्य-
ब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति। तस्मिं-
स्त्वयि किं वीर्यमिति। अपीदꣳ सर्वमाद-
दीय यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै तृणं नि-

दधावेतदादत्स्वेति । तदुप प्रेयाय सर्वजवेन
तन्न शशाकादातुम् । स तत एव निववृते ।
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । अथे-
न्द्रमब्रुवन् । मघवन्नेतद्विजानीहि किमेत-
द्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तत्ति-
रोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगा-
म बहुशोभमानामुमाꣳ हैमवतीम् । ताꣳ
होवाच किमेतद्यक्षमिति । सा ब्रह्मेति होवाच
ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति । ततो
हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति । तस्माद्वा एते
देवा अतितरामिवान्यान् देवान् यदग्नि-
र्वायुरिन्द्रः । ते ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पृशुः ।
ते ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति । तस्मा-
द्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान् । स ह्ये-
नन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्च-
कार ब्रह्मेति । तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्यु-
तो व्यद्युतदा इति न्यमीमिषदा इत्यधिदैव-

तम्। अथाध्यात्मम्। यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः। तद्ध तद्वनं नाम। तद्वनमित्युपासितव्यम्। स य एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति॥ उपनिषदं भो ब्रूहीति। उक्ता त उपनिषत्। ब्राह्मीं वाव त उपनिषदब्रूमेति॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्। यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति॥ ॐ॥

॥ॐ॥ अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे
नानार्थे पुरुषꣳ सिनीतः। तयोः श्रेय आददानस्य
साधुभवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते॥
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विवि-
नक्ति धीरः। श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृ-
णीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते॥
दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च
विद्येति ज्ञाता। विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं
मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त॥ अवि-
द्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-
मन्यमानाः। दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः॥ न साम्प-
रायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमो-
हेन मूढम्। अयं लोको नास्ति पर इति
मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते मे॥ श्रवणाया-
पि बहुभिर्यो न लभ्यः। शृण्वन्तोऽपि ब-
हवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य

लब्धाश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥ न नरे-
णावरेण प्रोक्त एषः। सुविज्ञेयो बहुधा चि-
न्त्यमानः। अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति।
अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात्॥ नैषा
तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञा-
नाय प्रेष्ठ। यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि
त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा॥

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरान-
न्त्यमभयस्य पारम्। स्तोममहदुरु-
गायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिके-
तोऽत्यस्राक्षीः॥ तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्। अध्यात्म-
योगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ
जहाति॥ एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः
प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य। स मोदते
मोदनीयꣳ हि लब्ध्वा विवृतꣳ सद्म
नचिकेतसं मन्ये॥

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा-
त्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च
यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ सर्वे वेदा यत्पदमा-
मनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ एतद्ध्येवा-
क्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् । एतद्ध्ये-
वाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥
एतदालम्बनं श्रेष्ठं एतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न
बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ हन्ता
चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ
तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य ज-
न्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति

वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः॥
आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति॥
अशरीरꣳ शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूꣳ स्वाम्॥
नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्॥
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः॥
ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रवि-
ष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो
वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः॥
यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम्।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतꣳ शकेमहि॥

आत्मानꣳ रथिनं विद्धि शरीरꣳ रथमेवतु
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाꣳस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः
न स तत्पदमाप्नोति सꣳसारं चाधिगच्छति ॥
यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ।
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः॥
एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः।
यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आ-
त्मनि। ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त
आत्मनि॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य व-
रान्निबोधत। क्षुरस्य धारा निशिता
दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति॥
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नि-
त्यमगन्धवच्च यत्। अनाद्यनन्तं मह-
तः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमु-
च्यते॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं
सनातनम्। उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्म-
लोके महीयते॥ य इमं परमं गुह्यं श्रा-
वयेद्ब्रह्मसंसदि। प्रयतः श्राद्धकाले वा
तदानन्त्याय कल्पते॥

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्त-

स्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चि-
द्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृ-
तत्वमिच्छन्॥ पराचः कामाननुयन्ति
बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्।
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवे-
ष्विह न प्रार्थयन्ते ॥१॥ यच्चाप्नोति यदादत्ते
यच्चात्ति विषयानिह। यच्चास्य सन्ततो
भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शांश्च
मैथुनान्। एतेनैव विजानाति किमत्र परि-
शिष्यत एतद्वै तत्॥ स्वप्नान्तं जागरितान्तं
चोभौ येनानुपश्यति। महान्तं विभुमात्मा-
नं मत्वा धीरो न शोचति॥ य इमं मध्व-
दं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात्। ईशानं
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत एतद्वै
तत्॥ यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्व-
मजायत। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभि-

र्व्यपश्यत एतद्वै तत् ॥ या प्राणेन सम्भ-
वत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य
तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत एतद्वै तत् ॥
अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृ-
तो गर्भिणीभिः । दिवे दिव ईड्यो जा-
गृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निरेत-
द्वै तत् ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च
गच्छति । तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु
नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ यदेवेह
तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति कि-
ञ्चन । मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह
नानेव पश्यति ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभ-
व्यस्य न ततो विजुगुप्सत एतद्वै तत् ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः।
एतद्वै तत्॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु
विधावति। एवं धर्मान् पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति॥ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति। एवं मुनेर्विजानत
आत्मा भवति गौतम॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः
अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते॥
एतद्वै तत्॥ हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत्॥ ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति। मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते॥ अस्य विस्रंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः। देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते।
एतद्वै तत्॥ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो

जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति य-
स्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्या-
मि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं
प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये प्र-
पद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽ-
नुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ य एष
सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो नि-
र्मिमाणः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवा-
मृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः
सर्वे । तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥
अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूता-
न्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥
वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ एको वशी
सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः

करोति। तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥ नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो
विदधाति कामान्। तमात्मस्थं येऽनुप-
श्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती ने-
तरेषाम्॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनि-
र्देश्यं परमं सुखम्। कथं नु तद्विजा-
नीयां किमु भाति विभाति वा॥ न तत्र
सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनु
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥
सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः। एकस्तथा सर्वभूता-
न्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः॥

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थः
सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवा-
मृतमुच्यते॥ तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे

तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ यदिदं
किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृता-
स्ते भवन्ति ॥ भयादस्याग्निस्तपति भ-
यात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च
मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ इह चेदशकद्
बोद्धुं प्राक्छरीरस्य विस्रसः । [ओं नेत] ततः
सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥
यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृ
लोके । यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्व
लोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ इन्द्रि-
याणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् ।
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥
इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्वमुत्तमम्
सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्त-
मम् ॥ अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽ-
लिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृ-

तत्वं च गच्छति ॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूप-
मस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्।हृदा
मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृता-
स्ते भवन्ति ॥ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि
मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टति तामा-
हुः परमां गतिम् ॥ तां योगमिति मन्यन्ते
स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।अप्रमत्तस्तदा
भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ नैव वाचा
न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा। अ-
स्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते॥
अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्॥
शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धा-

नमभिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-
मेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति॥अ-
ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां
हृदये संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृ-
हेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण। तं विद्या-
च्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतम्॥
इति॥ मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं ब्रह्मप्राप्तो
विरजोऽभूद्विमृत्युः। अन्योऽप्येवं यो
विदध्यात्ममेव॥ ॐ॥

॥ॐ॥ कबन्धी कात्यायनो भगवन्तं
पिप्पलादमुपेत्य पप्रच्छ भगवन् कुतो
ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ तस्मै
स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिस्तपोऽ
तप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते
रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः क-
रिष्यत इति ॥ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव
चन्द्रमाः। रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च
तस्मान्मूर्तिरेव रयिः॥ अथादित्य उदयन्
यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्
रश्मिषु सन्निधत्ते यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं
यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो
यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान्
रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ स एष वैश्वानरो विश्व
रूपः प्राणोऽग्निरुदयते। तदेतदृचाभ्युक्तम्।
विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योति-
रेकं तपन्तम्। सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः

प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ संवत्सरो वै
प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ॥
तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते
चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुन
रावर्तन्ते । तस्मादेते ऋषयः प्रजाकामाः
दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृ-
याणः ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्र-
द्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिज-
यन्ते ॥ एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृत-
मभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनराव-
र्तन्त इत्येष निरोधस्तदेष श्लोकः ।
पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः
परे अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ
परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पि-
तमिति ॥ मासो वै प्रजापतिः । तस्य कृ-
ष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः । अहोरा-
त्रो वै प्रजापतिः तस्याहरेव प्राणो रात्रि-

रेव रयिः। अन्नं वै प्रजापतिः। तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते। तेषामेवैष लोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्। तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ। भगवन् कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः॥ तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति। तेऽश्रद्दधाना बभूवुः। सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव। तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतितिष्ठन्ते। तद्यथा

मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवो-
त्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्राति-
ष्ठन्तैवं वा वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं च ते प्रीताः
प्राणं स्तुवन्ति। एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष
पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयि-
र्देवः सदसच्चामृतं च यत्। अरा इव र-
थनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्। ऋचो यजूंषि
सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च॥ प्रजापतिश्चर-
सि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे। तुभ्यं प्राण
प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रति
तिष्ठसि॥ देवानामसि वह्नितमः पितॄणां
प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं सत्यम-
थर्वाङ्गिरसामसि॥ इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा
रुद्रोऽसि परिरक्षिता। त्वमन्तरिक्षे चरसि
सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः॥ यदा त्वमभिव-
र्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः। आनन्दरूपास्ति-
ष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति॥ व्रात्यस्त्वं

प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः। वयमाद्यस्य
दातारः पिता त्वं मातरिश्वनः॥ या ते तनूर्वाचि
प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि। या च मनसि
सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः॥ प्राणस्येदं
वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम्। मातेव पु-
त्रान् रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ।
भगवन् कुत एष प्राणो जायते कथमाया-
त्यस्मिञ्छरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं
प्रतिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते
कथमध्यात्ममिति॥ तस्मै स होवाच अति-
प्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं
ब्रवीमि। आत्मन एष प्राणो जायते। यथैषा
पुरुषे छाया। एतस्मिन्नेतदाततं मनोऽधिकृ-
तेनायात्यस्मिञ्छरीरे। यथा सम्राडेवाधि-
कृतान् विनियुङ्क्ते। एतान् ग्रामानेतान् ग्रा-
मानधितिष्ठस्वेति। एवमेवैष प्राण इतरान्

प्राणान् पृथक्पृथगेव सन्निधत्ते। पायूपस्थे
अपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः। एष ह्येत-
द्धुतं अन्नं समं नयति। तस्मादेताः सप्ता-
र्चिषो भवन्ति हृदि ह्येष आत्मा। नाडीस-
हस्रेषु व्यानश्चरति अथैकयोर्ध्व उदानः
पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम्।
उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम्॥ आदित्यो ह
वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं
प्राणमनुगृह्णानः। पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः
स समानो वायुर्व्यानः। तेजो ह वा उदान-
स्तस्मादुपशान्ततेजाः। पुनर्भवमिन्द्रियै-
र्मनसि सम्पद्यमानैः। यच्चित्तस्तेनैष प्रा-
णमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना
यथासङ्कल्पितं लोकं नयति। य एवं वि-
द्वान् प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयते

अमृतो भवति तदेष श्लोकः। उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा। अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते ॥

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ। भगवन् एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति. कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्ति इति ॥ तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्ति। एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवन्ति। तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते। प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति। गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गा-

र्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः।
यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं नयती-
ति स समानः। मनो ह वाव यजमान इष्ट-
फलमेवोदानः। स एनं यजमानमहरह-
र्ब्रह्म गमयति। अत्रैष देवः स्वप्ने महिमान-
मनुभवति। यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं
श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तरैश्च
प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः प्रत्यनुभवति दृ-
ष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननु-
भूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः प-
श्यति॥ स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रै-
ष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिञ्छ-
रीर एतत्सुखं भवति॥ स यथा सोम्य
वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते एवं ह वै
तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते। पृथि-
वी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च ते-
जश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चा-

काशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च
श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयित-
व्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च
हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च
पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च
मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्का-
रश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च ते-
जश्च विद्योतव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च॥
एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः॥ स
परेऽक्षर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते। परमेवाक्षरं
प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायमशरीरम-
लोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वो भवति॥ तदेष श्लोकः॥
विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
सम्प्रतिष्ठन्ति यत्र। तदक्षरं वेदयते यस्तु
सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति॥

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ।
स यो ह वै तद्‌भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्त
मोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन
लोकं जयतीति। तस्मै स होवाच एतद्वै
सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः
तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति।
स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवे-
दितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसम्पद्यते। त-
मृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते। स तत्र त-
पसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमान
मनुभवति। अथ यदि द्विमात्रेण मनसि
सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते
सोमलोकम्। स सोमलोके विभूतिमनु-
भूय पुनरावर्तते। यः पुनरेतं त्रिमात्रे-
णोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्या-
यीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः। यथा पादो-
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्म-

ना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ भवतः। तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः। क्रियासु बाह्याभ्यन्तर मध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत् कवयो वेदयन्ते तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वन् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ भगवन् हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थेति । तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतं व-

कुम्। स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ॥ तं त्वा
पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति॥ तस्मै स होवाच
इहैवान्तश्शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्ने-
ताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ स ईक्षाञ्चक्रे
कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि
कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स
प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं
तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम च॥
स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः
समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां
नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते। एवमेवा-
स्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषा-
यणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते
चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते।
स एषोऽकलोऽमृतो भवति। तदेष श्लोकः।
अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः।

तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ॥ ते तमर्चन्तः त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ नमः परमर्षिभ्यः ॥ ॐ

॥ ॐ ॥ यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय ॥

मह इति तद् ब्रह्म स आत्मा । अङ्गान्यन्या देवताः । मह इत्यादित्यः । आदित्येन सर्वे लोका महीयन्ते । मह इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्ते । मह इति ब्रह्म । ब्रह्मणा सर्वे वेदा महीयन्ते । मह इत्यन्नम् ।

अन्नेन सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥

स वा एषोऽन्तर्हृदय आकाशः। तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः। अमृतो हिरण्मयः। अन्तरेण तालुके। य एष स्तन इवावलम्बते। सेन्द्रयोनिः। यत्रासौ केशान्तो विवर्तते। व्यपोह्य शीर्षकपाले। भूरित्यग्नौ प्रातितिष्ठति। भुव इति वायौ। सुवरित्यादित्ये। मह इति ब्रह्मणि। आप्नोति स्वाराज्यम्। आप्नोति मनसस्पतिम्। वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः। श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः। एतत्ततो भवति। आकाशशरीरं ब्रह्म। सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दम्। शान्तिसमृद्धममृतम्। इति प्राचीनयोग्योपास्व।

ओमिति ब्रह्म। ओमितीदꣳ सर्वम्। ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति। ओमिति सामानि गायन्ति ओꣳशोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति। ओमित्य-

ध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्र-
ह्मा प्रसौति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति।
ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवा-
नीति। ब्रह्मैवोपाप्नोति॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा। कीर्तिः पृष्ठं
गिरेरिव। ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृत-
मस्मि। द्रविणꣳ सवर्चसम्। सुमेधा अ-
मृतोक्षितः। इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्॥

॥ॐ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषा-
भ्युक्ता। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति।
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः
आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अ-
द्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओष-
धीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः। स वा एष पु-
रुषोऽन्नरसमयः। तस्येदमेव शिरः।

अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः । अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ।

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा

सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बिभेति कदाचनेति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य श्रद्धैव शिरः ऋतं दक्षिणः पक्षः सत्यमुत्तरः पक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति। विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान्समश्नुत इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा। यः पूर्वस्य। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः।

आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा।

असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः। इति। तस्यैष एव शारीर आत्मा।

अथातोऽनुप्रश्नाः। उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छती३ आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित् समश्नुत ३ उ।

सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा। इदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्च॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्। निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्। यदिदं किं च तत्सत्यमित्याचक्षते।

असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजायत। तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत।

तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सु
कृतम् । रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वा
आनन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्या-
त् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ।
एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एत-
स्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने
अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं
गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर-
मन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति ।
तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्ये-
ष श्लोको भवति । भीषाऽस्माद्वातः पवते
भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च
मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये
स एकः । स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्
प्रेत्य । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति
यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य म-

नसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्। न बि-
भेति कुतश्चनेति। एतꣳह वाव न तपति
किमहꣳ साधु नाकरवम्। किमहं पापम-
करवमिति। स य एवंविद्वानेते आत्मानꣳ
स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳस्पृणुते।
य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ ॐ॥

॥ ॐ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तस्मा
एतत्प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो
वाचमिति। तꣳहोवाच। यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्मेति॥ स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा
अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् तद्विज्ञाय प्राणो
ब्रह्मेति व्यजानात् तद्विज्ञाय मनो ब्रह्मेति
व्यजानात् तद्विज्ञाय विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजा-
नात् तद्विज्ञाय आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्।
सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमेव्योमन्प्रतिष्ठिता॥

अराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते य एवं वेद। तद् ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मवान् भवति। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। इमान् लोकान् कामन्नी कामरूप्यनुसञ्चरन् एतत्साम गायन्नास्ते। हा३वु हा३वु हा३वु। अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः। अहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य। पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य नाभिः। यो मा ददाति स इदेवमावाः। अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि। अहं विश्वं भुवनमभ्यभवाम्। सुवर्नज्योतीः। य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ ॐ॥

आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः।
सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते॥

॥ॐ॥ शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं
विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति। तस्मै
स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म
यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रा-
परा ऋग्वेदाद्या। अथ परा यया तदक्षर-
मधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र-
मवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूत
योनिं परिपश्यन्ति धीराः॥ यथोर्णनाभिः
सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्ति। यथा सतः पुरुषात्केशलो-
मानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्॥
तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृ-
तम्॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो
यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि।
प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त-
मवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति
मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ अवि-
द्यायामन्तरे वर्तमाना स्वयं धीराः पण्डितम्म-
न्यमानाः। जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ अविद्यायां
बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति
बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्ते-
नातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ इष्टापूर्तं
मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्र-
मूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं
लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥ तपःश्रद्धे ये ह्यु-
पवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां
चरन्तः। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ परीक्ष्य

लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्ना-
स्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमे-
वाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्त
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावका-
द्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजा-
यन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ दिव्यो ह्यमूर्तः
पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्रा-
णो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रिया-
णि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी
विश्वस्य धारिणी । अग्निर्मूर्धा चक्षुषी
चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां

पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ तस्माच्च
देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः प-
शवो वयाꣳसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तप-
श्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ सप्त
पाणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः
सप्त होमाः। सप्त इमे लोका येषु चरन्ति
प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥
अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्द-
न्ते सिन्धवः सर्वरूपाः। अतश्च सर्वा ओ-
षधयो रसाश्च येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्य-
न्तरात्मा ॥ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो
ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद निहितं
गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य॥

आविः संनिहितं गुहाचरं नाम
महत्पदमत्रैतत्समर्पितम् । एजत्प्राण-
न्निमिषच्च यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्यं
परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् । यदर्चि-

मद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राण-
स्तदु वाङ्मनः॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं
तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥ धनुर्गृहीत्वौप-
निषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संद-
धीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ प्रणवो धनुःश-
रो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रम-
त्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ य-
स्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
सह प्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जानथ आ-
त्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष
सेतुः॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र
नाड्यः। स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जाय-
मानः। ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं
स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ।

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा संप्रतिष्ठितः॥
मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने
हृदयं संनिधाय। तद्विज्ञानेन परिपश्य-
न्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥
हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो
विदुः॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म प-
श्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण। अधश्चो-
र्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरि-
ष्ठम्॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया स-
मानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पि-
प्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशी-
ति। समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया
शोचाति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्य-
न्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति। प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी। आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः। सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्। अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः। सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्। बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम्। न चक्षुषा गृह्यते

नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं प-
श्यते निष्कलं ध्यायमानः। एषोऽणुरात्मा
चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा
संविवेश। प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा। यं यं
लोकं मनसा संविभाति विशुद्ध सत्वः
कामयते यांश्च कामान्। तं तं लोकं ज-
यते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्च-
येद्भूतिकामः॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं नि-
हितं भाति शुभ्रम्। उपासते पुरुषं ये
ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः॥
कामान्यः कामयते मन्यमानः स काम-
भिर्जायते तत्र तत्र। पर्याप्तकामस्य कृता-
त्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः॥
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया

न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमा-
दात्तपसो वाप्यलिङ्गात्। एतैरुपायै-
र्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैष आत्मा वि-
शते ब्रह्मधाम। सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञान
तृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः
सर्वमेवाविशन्ति॥ वेदान्तविज्ञानसुनि-
श्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धस-
त्वाः। ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः
परिमुच्यन्ति सर्वे। गताः कलाः पञ्चदश
प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु। क-
र्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये
सर्व एकीभवन्ति। यथा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। त-
था विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरु-

षमुपैति दिव्यम् ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति।
तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो
विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् ॥
क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत
एकर्षिं श्रद्धयन्तः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां
वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्॥ तदे-
तत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदची-
र्णव्रतोऽधीते ॥ नमः परमर्षिभ्यः ॥ ॐ ॥

॥ ॐ ॥ भद्रं नो अपिवातय मनः ॥ ॐ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदꣳसर्वं तस्यो-
पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति स-
र्वमोङ्कार एव। यच्चान्यत्त्रिकालातीतं
तदप्योङ्कार एव। सर्वꣳ ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा
ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्। जागरित
स्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमु-
खः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः। यत्र

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन
विंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः
पादः। यत्रसुप्तो न कञ्चन कामं कामयते
न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्।
सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवा-
नन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ-
स्तृतीयः पादः। एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ
एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम्। नान्तःप्रज्ञं न बहिः
प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं
नाप्रज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यम-
लक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्य-
यसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः।सो-
ऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा
मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार
इति। जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्र-

यमा मात्रा आप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद। स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद। सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदꣳ सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद। अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ ॐ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम्। ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम्। स्त्रियन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव

जाग्रत्परितृप्तिमेति । स्वप्ने स जीवः सु-
खदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः
सुखरूपमेति। पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः। पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्त-
तस्तु जातं सकलं विचित्रम् । आधारमानन्द-
मखण्डबोधं यस्मिन् लयं याति पुरत्रयं च॥
यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत्॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते॥
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्।
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः॥
मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्॥
अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं
विचित्रम्। पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि॥

॥ॐ॥ नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नम आदित्याय दिविक्षिते लोकस्मृते लोकमस्मै यजमानाय धेहि नमो ब्रह्मणे सर्वक्षिते सर्वस्मृते सर्वमस्मै यजमानाय धेहि ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय विष्णवे । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहमिति ॥ एष ह वै सत्यधर्मो यदादित्यस्यादित्यत्वं यच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गं नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽंशमात्रम्। एतद्यदादित्यस्य मध्य इवेत्यक्षिण्यग्नौ चैतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः। एतत्सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽंशमात्रमेतत्॥ यदादित्यस्य मध्येऽमृतं यस्य हि सोमः प्राणा वा अप्ययङ्कुरा एतद्ब्रह्मैतदमृतमेतद्भर्गः। एतत्सत्यधर्मो नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽंशमात्र-

मेतद्यदादित्यस्य मध्ये यजुर्दीप्यते। ओमापो
ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरोम्॥
अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिसूत्रमणुमव्ययम्।
तेजसेन्धं द्विधर्मेन्धं सर्वं पश्यन् हि पश्यति॥
नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोऽंशमात्रमेतद्यदा-
दित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भवत एत-
त्सवित्सत्यधर्म एतद्यजुरेतत्तप एतदग्निरे-
तद्वायुरेतत्प्राण एतदाप एतच्चन्द्रमा एत-
च्छुक्रमेतदमृतम्। एतद्ब्रह्मविषयमेतद्भा-
नुरर्णवस्तस्मिन्नेव यजमानाः सैन्धव इव
ओलीयन्त एषा वै ब्रह्मैकतात्र हि सर्वे कामाः
समाहिता इत्यत्रोदाहरन्ति- अंशुधारय इ-
वाणुवातेरितः संस्फुरत्यसावन्तर्गत सुरा-
णाम्। यो हैवंवित्स सवित्स द्वैतवित्सैकधा-
मेतः स्यात्तदात्मकश्च। येबिन्दव इवाभ्युच्चर-
न्त्यजस्रं विद्युदिवाभ्रार्चिषः परमे व्योमन्। तेऽर्चिषो वै
यशस आश्रयवशाज्जटाभिरूपा इव कृष्णवर्त्मनः॥

॥ॐ॥ यस्मान्नापरमस्ति

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो
न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्॥एष
हि देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उगर्भे
अन्तः। स विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मु-
खस्तिष्ठति सर्वतोमुखः॥ विश्वतश्चक्षुरुत वि-
श्वतो मुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात्।
सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जन-
यन् देव एकः॥ यस्मिन्निदं सं च वि चैकं स
ओतः प्रोतश्च विभुः प्रजासु। त्रीणि पदा निहिता
गुहासु यस्तद्वेद स पितुः पितासत्॥ परीत्य
लोकान् परीत्य भूतानि परीत्य सर्वाः प्रदिशो
दिशश्च। प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्मना-
त्मानमभि संबभूव॥ यतः प्रसूता जगतः प्रसू-
ती तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्याम्। यदोष-
धीभिः पुरुषान्पशूंश्च विवेश भूतानि चराचराणि॥

अतः परं नान्यदणीयसँ हि परात्परं यन्महतो महान्तम्। यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्॥ तदेवर्तं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम्। इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः॥ सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि। कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः॥ अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराश्च कल्पन्ताम्॥ स आपः प्रदुघे उभे इमे अन्तरिक्षमथो सुवः। नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्। न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः॥ न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति॥ पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि। तन्नो रुद्रः प्रचोदयात्॥

ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति। तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ॥ नाना तु विद्या चाविद्या च। यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ॥ तदेतदोमित्यक्षरमुद्गीथमुपासीत। य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष ह्योमिति स्वरन्नेति। इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्मम्। य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत् प्राणेन ह्युत्तिष्ठति। वाग्गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षते। अन्नं थमन्ने हीदꣳ सर्वं स्थितम् ॥ द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमित्यधिभूतम् ॥ आदित्य एवोद्वायुर्गीरग्निस्थमित्यधिदैवतम् ॥

आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामस्तुवीत ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते छन्दोभिरच्छादयन् । यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि च यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् । यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरति । एवꣳ सामैवं यजुः। एष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् । स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ।

ते वा गुह्या आदेशाः ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः। ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्मरसाः। ते वा एते रसानाꣳ रसा वेदा हि रसाः। तेषामेते रसास्तानि

वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेता-
न्यमृतानि ॥ तदमृतमुपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति।
त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति।
अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेता। एकल
एव मध्ये स्थाता॥ तदेष श्लोकः॥ न वै तत्र निम्लो-
चति नोदियाय कदाचन। देवास्तेनाहꣳसत्येन
मा विराधिषि ब्रह्मणा॥ इति॥ न ह वा अस्मा उदे-
ति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति य
एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद॥ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजाप-
तय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः॥
तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रोवाच। इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने। नान्यस्मै
कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां
पृथिवीं
धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इति॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उ-
पासीत ।अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः।यथा-
क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भ-
वति स क्रतुं कुर्वीत॥ मनोमयः प्राणशरीरो
भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा
सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्या-
त्तोऽवाक्यनादरः। एष म आत्मान्तर्हृदयेऽ-
णीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा
श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मान्तर्हृदये
ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्
दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः॥ सर्वकर्मा सर्वकामः
सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-
नादरः। एष म आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मैत-
मितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा
न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः॥

॥ॐ॥ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस। तꣳह पितो-
वाच। श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम्। न वै सोम्या-
स्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति।
स ह गुरुकुलं द्वादशवर्षं उपेत्य चतुर्विꣳशतिवर्षः सर्वान्
वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध
एयाय। तꣳह पितोवाच। श्वेतकेतो यन्नु
सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्यु-
त तमादेशमप्राक्ष्यः। येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवत्य-
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। कथं नु भ-
गवः स आदेशो भवतीति। यथा सोम्यैकेन
मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातꣳ स्याद्वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्।
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातꣳ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम्। यथा सोम्यैकेन नख-
निकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातꣳ स्याद्वा-
चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव

सत्यमेवꣳ सोम्य स आदेशो भवतीति। न
वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्ध्येत-
दवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति। भग-
वाँस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति। तथा सोम्येति
होवाच। सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
मेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुरसदेवेद-
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः
सज्जायत इति। कुतस्तु खलु सोम्यै-
वꣳ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जा-
येतेति। सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेक-
मेवाद्वितीयम्॥ तदैक्षत बहु स्यां प्र-
जायेयेति। तत्तेजोऽसृजत। तत्तेज ऐक्ष-
त बहु स्यां प्रजायेयेति। तदपोऽसृजत।
तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरु-
षः तेजस एव तदध्यापो जायन्ते। ता
आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति।
ता अन्नमसृजन्त। तस्माद्यत्र क्व च वर्षति

तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्य-
न्नाद्यं जायते ॥ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव
बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥
सेयं देवतैक्षत । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता
अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकै-
कां करवाणीति । सेयं देवतेमास्तिस्रो देव-
ता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम
रूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैका-
मकरोद्यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो दे-
वतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजा-
नीहीति ॥ यदग्ने रोहितꣳ रूपं तेजसस्त-
द्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्या-
पागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यदा-
दित्यस्य रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं य-
च्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादा-

दित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यच्चन्द्रम-
सो रोहितꣳ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद-
पां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपा-
णीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो रोहितꣳ रूपं ते-
जसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्न-
स्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वाꣳस आहुः पूर्वे महाशा-
ला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतम-
मतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो वि-
दाञ्चक्रुः । यदु रोहितमिवाभूदिति तेजस-
स्तद्रूपमिति शुक्लमिवाभूदित्यपाꣳ रूपमि-
ति कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति त-
द्विदाञ्चक्रुः । यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येता-
सामेव देवतानाꣳ समास इति तद्विदाञ्चक्रुः ।

यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं
प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानी-
हीति ॥ अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
मध्यमस्तन्माꣳसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥
आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते । तासां यः स्थवि-
ष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लो-
हितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥ तेजोऽशितं त्रेधा
विधीयते । तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि
भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥
अन्नमयꣳ हि सोम्य मन आपोमयः प्राण-
स्तेजोमयी वागिति ॥ भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥
दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति । एवमेव खलु
सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीषति तन्मनो भवति । अपाꣳ सोम्य

पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति
स प्राणो भवति। तेजसः सोम्याश्यमानस्य
योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवति।
अन्नमयꣳ सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति। भूय एव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ षोडशकलः
सोम्य पुरुषः। पञ्चदशाहानि माशीः। काम-
मपः पिब। आपोमयः प्राणो न पिबतो विच्छे-
त्स्यत इति। स ह पञ्चदशाहानि नाश। अथ
हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इति। ऋचः
सोम्य यजूꣳषि समानीति स होवाच। न वै
मा प्रतिभान्ति भो इति। तꣳ होवाच। यथा
सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्यो-
तमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोऽपि न बहु
दहेदेवꣳ सोम्य ते षोडशानां कलानामेका
कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदान्नानुभवसि।
अशानाथ मे विज्ञास्यसीति। स हाश। अथ

हैनमुपससाद। तꣳह यत्किञ्च पप्रच्छ। सर्वꣳह प्रतिपेदे। तꣳहोवाच। यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् तेन ततोऽपि बहु दहेदेवꣳसोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तयैतर्हि वेदाननुभवसि। अन्नमयꣳहि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञौ विजज्ञौ॥ इति॥

उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति। यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति। स्वमपीतो भवति। तस्मादेनꣳस्वपितीत्याचक्षते। स्वꣳह्यपीतो भवति। स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वा-

न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते। प्राण
बन्धनꣳ हि सोम्य मन इति ॥

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति।
यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नाम आप एव
तदशितं नयन्ते। तद्यथा गोनायोऽश्वनायः
पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनाये-
ति। तत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति। तस्य क्व मूलं स्या-
दन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गे-
नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन ते-
जोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन
सन्मूलमन्विच्छ सन्मूला सोम्येमाः सर्वाः
प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः॥ अथ यत्रै-
तत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं
नयते। तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति। तत्रैतदेव
शुङ्गमुत्पतितꣳ सोम्य विजानीहि। नेदममू-

लं भविष्यतीति । तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्-
भ्योऽद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ
तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ स-
न्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः स-
त्प्रतिष्ठाः॥ यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं
पुरस्तादेव भवति । अस्य सोम्य पुरुषस्य
प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे
प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच॥
यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणाꣳ रसान् समवहारमेकताꣳ रसं
गमयन्ति । ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्या-
हं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसो-
ऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति

सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह इति। त
इह व्याघ्रो वा सिꣳहो वा वृको वा वराहो वा कीटो
वा पतङ्गो वा दꣳशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति
तदाभवन्ति। स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ
सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो
इति। भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते प-
श्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति
समुद्र एव भवति। ता यथा तत्र न विदुरिय-
महमस्मीयमहमस्मीति। एवमेव खलु सो-
म्येमाः सर्वाः प्रजाः (सति) सत आगम्य न विदुः
सत आगच्छामह इति। त इह व्याघ्रो वा सिꣳ-
हो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दꣳ-
शो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति। स
य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽ-
ग्रेऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्। स एष जीवेना-
त्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति।
अस्य यदेकाꣳ शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्य-
ति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहा-
त्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येव-
मेव खलु सोम्य विद्धीति होवाच। जीवापेतं
वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति।
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति॥

न्यग्रोधफलमत आहरेति। इदं भगव
इति। भिन्धीति। भिन्नं भगव इति। किमत्र प-
श्यसीति। अण्व्य इवेमा धाना भगव इति। आ-
सामङ्गैकां भिन्धीति। भिन्ना भगव इति। किम-
त्र पश्यसीति। न किञ्चन भगव इति। तꣳ हो-
वाच। यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस ए-

तस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति। स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति। स ह तथा चकार। तꣳ होवाच। यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति। तद्धावमृश्य न विवेद। यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति। मध्यादाचामेति कथमिति लवणमिति। अन्तादाचामेति कथमिति लवणमिति। अभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति। तद्ध तथा चकार। तच्छश्वत्संवर्तते। तꣳ होवाच। अत्र वाव किल तत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति। स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदꣳ सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्ष-

मानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र
प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष
आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्ट इति । तस्य यथाभि-
नहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति । स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी
गन्धारानेवोपसम्पद्येत । एवमेवेहाचार्यवान्
पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति ।

पुरुषꣳ सोम्योपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते
जानासि मां जानासि मामिति । तस्य यावन्न वा-
ङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति । अथ य-
दास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राण-
स्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥

पुरुषꣳ सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति
अपहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै त-
पतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवा-

नृतमात्मानं कुरुते । सोऽनृताभिसन्धोऽनृ-
तेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति
स दह्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता
भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स स-
त्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यतेऽथ मुच्यते ।
स यथा तत्र न दाह्येत । ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।
तद्धास्य विजज्ञौ विजज्ञाविति ॥

॥ॐ॥ अधीहि भगव इति होपससाद
सनत्कुमारं नारदः । तꣳ होवाच यद्वेत्थ
तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति । स
होवाच भगवोऽध्येमि ऋग्वेदं यजुर्वेदं सा-
मवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं
वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको-
वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां
क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्

भगवोऽध्येमि। सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि
नात्मवित्। श्रुतꣳह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति
शोकमात्मविदिति। सोऽहं भगवः शोचामि। तं
मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति। तꣳहो-
वाच यद्वै किञ्च तदध्यगीष्ठा नामैवैतत्।
नाम्नो वाव भूयोऽस्ति। वाग्वाव नाम्नो भूयसी।
मनो वाव वाचो भूयः। एवमेव सङ्कल्पश्चित्तं
ध्यानं विज्ञानं बलमन्नमापस्तेज आकाशः
स्मर आशा प्राणश्चोत्तरोत्तरं भूयः। प्राणो हि
भूयान्यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवम-
स्मिन् प्राणे सर्वꣳ समर्पितम्। प्राणः प्राणेन
याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति
प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राण
आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः। स यदि पितरं वा
मातरं वाचार्यं वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह
धिक्त्वास्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै त्वम-
सि मातृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि

ब्रह्महा वै त्वमसीति । अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्त
प्राणान् शूलेन समासं व्यतिषं दहेन्नैनं वै
ब्रूयुस्तथा । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति।
स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्न-
तिवादी भवति तं चेद्ब्रूयुरतिवाद्यसीत्यतिव-
द्यस्मीति ब्रूयान्नापन्हवीत । एषतु वा अति
वदति यः सत्येनातिवदति । सोऽहं भगवः स-
त्येनातिवदानीति । सत्यं त्वेव विजिज्ञासित-
व्यमिति । सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ।
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन्
सत्यं वदति । तद्विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्।
यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति।
तन्मतिरेव विजिज्ञासितव्यम् । यदा वै श्रद्द-
धाति अथ मनुते । नाश्रद्दधन् मनुते । त-
च्छ्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्येति । यदा वै निस्ति-
ष्ठति अथ श्रद्दधाति नानिस्तिष्ठन् श्रद्द-
धाति । तन्निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति ।

यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा नि-
स्तिष्ठति । तत्कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति ।
यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा
करोति । तत्सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति ।
यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति ।
भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य
इति । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ यत्र
नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजाना-
ति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृ-
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा
तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा
न महिम्नीति । गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते
हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति
नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्य-
न्यस्मिन् प्रतिष्ठित इति ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्स पश्चात्स पु-

रस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदꣳ सर्व-
मित्यथातोऽहङ्कारादेश एव । अहमेवाधस्ता-
दहमुपरिष्टादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षि
णतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदꣳ सर्वमिति ॥ अ-
थात आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मो-
परिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षि
णत आत्मोत्तरत आत्मैवेदꣳ सर्वमिति ॥ स
वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्ना-
त्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः
स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्य-
राजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषाꣳ सर्वेषु
लोकेष्वकामचारो भवति ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा
आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावा-

त्मतोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो
मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः
कर्माण्यात्मत एवेदꣳ सर्वमिति ॥ तदेष श्लोकः।
न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्।
सर्वꣳ ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः॥ इति॥
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः।
शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विꣳशतिः॥
आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः।
तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति
भगवान् सनत्कुमारः। तꣳस्कन्द इत्याच-
क्षते तꣳस्कन्द इत्याचक्षते ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं
पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश
स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञा-

सितव्यमिति । तं चेद्ब्रूयुर्यदिदं पुण्डरीकं वे-
श्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते
यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
स ब्रूयात् । यावान्वा अयमाकाशस्तावा-
नेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावा-
पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वा-
युश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि
यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्
समाहितमिति ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्र-
ह्मपुरे सर्वꣳ समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामा यदैतज्जरा वाप्नोति प्रध्वंसते
वा किं ततोऽतिशिष्यत इति । स ब्रूयान्नास्य
जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते । ए-
तत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः
एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः स-
त्यसङ्कल्पः । यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति

यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति
यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति।
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयते । तद्य इहात्मानम-
ननुविद्य व्रजन्ति तेषाꣳ सर्वेषु लोकेष्वकामचा-
रो भवति ।अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्ति
तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥स ह्येवं
विद्वान् यं कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव
समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ
सत्यानाꣳ सतामनृतापिधानं यो यो ह्यस्येतः
प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ।अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न
लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते
सत्याः कामाः अनृतापिधानाः ।तद्यथापि हि-
रण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्च-
रन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अह-

रह गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन प्रत्यूढाः॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तꣳ हृद्ययमिति तस्माद्धृदयमहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेति। अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति। तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति। तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि। सतीयमिति। तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यम्। अथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवं वित्स्वर्गं लोकमेति॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतꣳसेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्म

लोकः॥ तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वा अन्धः सन्न-
नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति। तस्माद्वा एतꣳ सेतुं
तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभा-
तो ह्येवैष ब्रह्मलोकः॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक-
स्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥

अथ यद्यज्ञ इति वा यदिष्टमिति वा यत्स-
त्रायणमिति वा यन्मौनमिति वा यदनाशका-
यनमिति वा यदरण्यायनमिति वाचक्षते त-
त्सर्वं ब्रह्मचर्यमेव। बह्मचर्येण ह्येव यो ज्ञाता
तं विन्दते। इष्ट्वात्मानमनुविन्दते। सत आत्म-
नस्त्राणं विन्दते। आत्मानमनुविद्य मनुते।
न य आत्मा नश्यति तमनुविन्दते। ब्रह्मचर्य-
मेवारण्यायनं तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्र-
ह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम्मदीयं
सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजितापू-

र्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयम् । तद्य एवैता-
वरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्येणानुवि-
न्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः स-
त्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः
स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्
यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजा-
पतिरुवाच । तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधि-
रे । ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो य-
मात्मानमन्विष्य सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति स-
र्वाꣳश्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्रा-
ज विरोचनोऽसुराणाम् । तौ हासंविदानावे-
व समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ।
तौ ह द्वात्रिꣳशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ
ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तमि-

ति। तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो वि-
मृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासित-
व्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा-
न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्तावावास्तमिति। तौ ह
प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्य-
ते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेत-
द्ब्रह्मेति। अथ योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते
यश्चायमादर्शे कतम एष इति। एष उ एवैषु
सर्वेष्वन्तेषु परिख्यायत इति होवाच ॥ उद-
शराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानी-
थस्तन्मे प्रब्रूतमिति ॥ तौ होदशरावेऽवे-
क्षाञ्चक्राते। तौ ह प्रजापतिरुवाच किं प-
श्यथ इति। तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां
भगव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आन-
खेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ तौ ह प्रजापतिरु-

वाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वो-
दशरावेऽवेक्षेथामिति । तौ ह साध्वलङ्कृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोऽदशरावेऽवे-
क्षाञ्चक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं
पश्यथ इति । तौ होचतुर्यथैवेदमावां
भगवः साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ
स्व एवमेवेमौ परिष्कृताविति । एष आत्मेति
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ॥ तौ ह
शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ तौ हान्वीक्ष्य
प्रजापतिरुवाचानुपलभ्यात्मानमननु-
विद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भवि-
ष्यन्ति देवा वासुरा वा ते पराभविष्य-
न्तीति । स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽ-
सुराञ्जगाम । तेभ्यो हैतामुपनिषदं
प्रोवाचात्मैवेह महय्य आत्मा परिचर्यः ।
आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिच-
रन् उभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ।

तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरसुरो बतेति । असुराणाꣳ ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति सꣳस्कुर्वन्ति । एतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति। एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि । वसापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच ।

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मे-

ति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति। स
शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवा-
नेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नै-
वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति। न वधेनास्य ह-
न्यते। किंतु घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवा-
प्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुन-
रेयाय। तँ ह प्रजापतिरुवाच मघव-
न्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्
पुनरागम इति। स होवाच तद्यद्यपीदं
भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भ-
वति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य
दोषेण दुष्यति। न वधेनास्य हन्यते।
किंतु घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रि-
यवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति। एवमेवैष मघवन्निति

होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंꣳशतं वर्षाणीति । स हापराणि द्वात्रिंꣳशतं वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच ।

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । स समित्पाणिः पुनरेयाय । तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति । स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति । एवमेवैष मघवन्निति

होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
नो एवान्यत्रैतस्मात्। वसापराणि पञ्च
वर्षाणीति। स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास
तान्येकशतꣳ सम्पेदुः। एतत्तद्यदुदाहर-
न्त्येकशतꣳ ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ
ब्रह्मचर्यमुवासेति। तस्मै होवाच।

मघवन् मर्त्यं वा इदꣳ शरीरमात्तं मृ-
त्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधि-
ष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम्।
न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-
हतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रिया-
प्रिये स्पृशतः। अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत्
स्तनयित्नुः। अशरीराण्येतानि तद्यथैतानि
एतान्यमुष्मादाकाशात् समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पद्यन्ते। एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छ-
रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य

स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स उत्तमः पुरुषः।
स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳस्म-
रन्निदꣳ शरीरꣳ स यथा प्रयोग्य आचरणे
युक्त एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः।
अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षु-
षः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः। अथ यो वेदेदं
जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्। अथ यो
वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहा-
राय वाक्। अथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स
आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम्। अथ यो वेदेदं म-
न्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः
स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान्
कामान् पश्यन् रमते। य एते ब्रह्मलोके
तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां
सर्वे च लोकाः आत्ताः सर्वे च कामाः स सर्वाꣳ-
श्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान्यस्तमा-

त्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच प्रजापतिरुवाच ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये । शबलाच्छ्या-
मं प्रपद्ये । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं
चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीर-
मकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि।

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳ स आत्मा ।
प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भ-
वामि। ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां य-
शोऽहमनुप्रापत्सि। स हाहं यशसां यशः।
श्येतमदत्कमदत्कꣳ श्येतं लिन्दु माभिगां
लिन्दु माभिगाम् ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजा-
पतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यः। आचार्यकुला
द्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माति-
शेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे

स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदध-
दात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिं-
सन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्प-
द्यते न स पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥

॥ॐ॥ श्रीः ।ॐ। श्रीः ॥ॐ॥

॥श्रीः ॥ॐ ॐ ॥ श्रीः ॥ ॐ ॐ ॥ श्रीः ॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः
पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्य
लोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा
कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकोदेव-
लोको वै लोकानाꣳ श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रश-
ꣳसन्ति ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां
भूतानां लोकः। यज्जुहोति यद्यजते तेन
देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणां
लोकः। यत् पितृभ्यो निपृणाति यत् प्रजा-
मिच्छते तेन पितॄणां लोकः। अथ यन्म-

नुष्यान्वासयते यद्देभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनामथ यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान्वै कामो नेच्छꣳश्च नातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्योऽकृत्स्नता मन एवास्यात्मा । वाग्जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते । श्रोत्रं दैवं वित्तꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोति । आत्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति ।

स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः
पाङ्क्तः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किञ्च ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः। स वै
खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुया-
त्तदेतानि जपेत् — असतो मा सद्गमय
तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमये-
ति। अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्ना-
द्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं
कामयेत तꣳ स एष एवंविदुद्गातात्मने वा
यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागाय-
ति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया
आशास्ति य एवमेतत्साम वेद।

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चे-
ति तत्साम्नः सामत्वम्। यद्वेव समः प्लुषि-
णा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रि-
भिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सा-
माश्नुते। तस्य हैतस्य साम्नो वै स्वर एव

स्वं स्वर एव सुवर्णं भवति । साम्नस्तस्य वै
वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः
प्रतिष्ठितो गीयते। अन्न इत्यु हैक आहुः।
प्राण एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या
एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः॥
एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष
पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः॥
सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳहि रसः प्रा-
णो हि वाङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्मा-
च्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति
एष हि वा अङ्गानाꣳ रसः॥

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः। त-
स्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणा-
न्नं दाम। तदेषः श्लोकः। अर्वाग्बिलश्चमस
ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरू-
पम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वाग-
ष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति॥

प्राणा वै यशो वीर्यं प्राणा विश्वरूपं प्राणा
ऋषयः। वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते। वाचा
च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्। वागेवात्रिः
वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्ति ह वै नामैतद्यदत्रि-
रिति॥ यः कश्च शब्दो वागेव सा। एषा
ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान
उदानः समानो ह्यन इत्येतत्सर्वं प्राण एव।
एतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोम-
यः प्राणमयः। त्रयो लोका एत एव। वाग-
वायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ
लोकः। त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो
मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः। देवाः पि-
तरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पि-
तरः प्राणो मनुष्याः। पिता माता प्रजैत
एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा।
विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्कि-
ञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता

यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो
हि विजिज्ञास्यं यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य
तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः। तस्यै वाचः पृथि-
वी शरीरम्। ज्योतीरूपमयमग्निः। तद्या-
वत्येव वाक् तावती पृथिवी तावानयमग्निः।
तस्य मनसो द्यौः शरीरम्। ज्योतीरूप-
मसावादित्यः। तद्यावदेव मनस्तावती
द्यौस्तावानसावादित्यः। तौ मिथुनꣳस-
मैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽ-
सपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य द्वितीयः।
तस्य प्राणस्यापः शरीरम्। ज्योतीरूप-
मसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य
आपस्तावानसौ चन्द्रः। त एते सर्व एव
समाः सर्वेऽनन्ताः।

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशक-
लस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवै-
वास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पू-

र्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेत-
या षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रवि-
श्य ततः प्रातर्जायते । यो वै प्राणः स संवत्सरः
प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवं-
वित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला
आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पू-
र्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा
प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीय-
त आत्मना चेज्जीवति प्रधिनागादित्याहुः ।

अथातः सम्प्रत्तिः । यदा प्रैष्यन्मन्यते
अथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक
इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं
लोक इति । यद्वै किं चानूक्तं तस्य ब्रह्मेत्ये-
कता । ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ
इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां
लोक इत्येकता । एतावद्वा इदꣳ सर्वम् । एत-
न्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति । त-

स्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेन-
मनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्य
अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति।
स यद्यनेन किञ्चिदक्ष्णयाकृतं भवति
तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति। तस्मा-
त्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रति-
तिष्ठति। अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता
आविशन्ति। पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी
वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव
वदति तत्तद्भवति। दिवश्चैनमादित्याच्च
दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येना-
नन्द्येव भवत्यथो न शोचति। अद्भ्यश्चै-
नं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स
वै दैवः प्राणो यः सञ्चरꣳश्चासञ्चरꣳश्च
न व्यथतेऽथो न रिष्यति। स एवंवित्
सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देव-
तैवꣳ स यथैतां देवताꣳ सर्वाणि भूतान्य-

वन्ति । यदु किंचेमाः प्रजा शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति ।

स प्राणस्त्रेधा विहितः। स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः। स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस । स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम् । सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रिय-

त तस्य शरीर एव मन आसीत् सोऽकामयत
मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति
ततोऽश्वः समभवत् यदश्वत् तन्मेध्य-
मभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्।
एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद।
हयो भूत्वा देवानवहत्। वाजी गन्धर्वान्।
अर्वासुरान्। अश्वो मनुष्यान्। समुद्र
एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः। एष ह वा
अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर
आत्मा। अयमग्निरर्कः। तस्येमे लोका आ-
त्मानः। तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव
देवता भवति। मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति
नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येता-
सां देवतानामेको भवति॥

सा वा देवता दूर्नाम। दूरꣳ ह्यस्या मृत्युः।
सा वा देवता पाप्मानमपहत्य दिशामन्तस्त-
द्गमयाञ्चकार। सा वा एषा देवतैतासां दे-

वतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्यु-
मत्यवहत्। वाचं प्रथममत्थ प्राणमथ चक्षु-
रथ श्रोत्रमथ मनः। एवꣳ ह वा एनमेषा देव-
ता मृत्युमतिवहति ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमा-
गायत्। यद्धि किं चान्नमद्यतेऽनेनैव तद-
द्यत इह प्रातितिष्ठति । ते देवा अब्रुवन्नेता-
वद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासी-
रनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभि-
संविशतेतितथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त।
तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति॥
अथातो व्रतमीमाꣳसा । प्रजापतिर्ह कर्मा-
णि ससृजे । तानि सृष्टन्यन्योन्येनास्पर्धन्त।
वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे। द्रक्ष्याम्यहमि-
ति चक्षुः। श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम्। एवमन्या-
नि कर्माणि यथाकर्म। तानि मृत्युः श्रमो भू-
त्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवा-
रुन्ध । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्। श्राम्यति

चक्षुः। श्राम्यति श्रोत्रम्। अथेममेव नाप्नो-
द्योऽयं मध्यमः प्राणः। तानि ज्ञातुं दध्रिरे।
अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च
न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे
रूपमसामेति। त एतस्यैव सर्वे रूपम-
भवन्। तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
इति। तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्
कुले भवति य एवं वेद। इत्यध्यात्मम्॥ अ-
थाधिदैवतम्। ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्नि-
र्दध्रे। तप्स्याम्यहमित्यादित्यः। भास्या-
म्यहमिति चन्द्रमाः। एवमन्या देवता यथा-
दैवतम्। स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण
एवमेतासां देवतानां वायुः। म्लोचन्ति ह्यन्या
देवताः। न वायुः। सैषानस्तमिता देवता
यद्वायुः॥ अथैष श्लोको भवति। यतश्चोदे-
ति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति। प्राणाद्वा
एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे

धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति । यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति । अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति । अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थम् । अतो हिं सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां

ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति। तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्मा। आत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नम्। प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं च। तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च। एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्। तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्। अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः। एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्। तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः

सतो ह्येष रसः। अथामूर्तं प्राणश्च यश्चाय-
मन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतम्। एतद्यत्।
एतत्त्यम्। तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृत-
स्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः॥
तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं
वासो वा यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथा-
ग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तꣳ
सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं
वेद॥ अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मा-
दिति नेत्यन्यत्परमस्ति। अथ नामधेयꣳ
सत्यस्य सत्यमिति। प्राणा वै सत्यम्। ते-
षामेष सत्यम्॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मा-
दात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्

सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः। सोऽनु-
वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्। सोऽहमस्मी-
त्यग्रे व्याहरत्। ततोऽहंनामाभवत्। तस्मा-
दप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा-
थान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति। स यत्पू-
र्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्
तस्मात्पुरुषः। ओषति ह वै स तं योऽस्मा-
त्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद॥ सोऽबिभेत्तस्मा-
देकाकी बिभेति। स हायमीक्षाञ्चक्रे यन्म-
दन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति। तत ए-
वास्य भयं वीयाय। कस्माद्ध्यभेष्यद्द्विती-
याद्वै भयं भवति। स वै नैव रेमे तस्मादेका-
की न रमते। स द्वितीयमैच्छत्। स है-
तावानास। यथा स्त्रीपुमाङ्सौ सम्परिष्वक्तौ।
स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च
पत्नी चाभवताम्। तस्मादिदमर्धबृगल-

मिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः। तस्मादय-
माकाशः स्त्रिया पूर्यत एव। ताꣳ समभवत्ततो
मनुष्या अजायन्त। सा हेयमीक्षाञ्चक्रे कथं
नु मात्मन एव जनयित्वा सम्भवति हन्त ति-
रोऽसानीति। सा गौरभवदृषभ इतरस्ताꣳ
समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त। एवमेव यदिदं
किं च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृ-
जत। सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्मि। अहꣳ ही-
दꣳ सर्वमसृक्षीति। ततः सृष्टिरभवत्। अ-
थेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्नि-
मसृजत। तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं
देवम्। एतस्यैव सा विसृष्टिः। एष उ ह्येव सर्वे
देवाः। अथ यत्किं चेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत।
तदु सोमः। एतावद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्ना-
दश्च। सोम एवान्नमग्निरन्नादः। सैषा ब्रह्मणोऽ-
तिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिः॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपा-
भ्यामेव व्याक्रियतासौ नामायमिदँ रूप इति
तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रि-
यतेऽसौ नामायमिदँ रूपमिति । स एष इह
प्रविष्टः। आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽ-
वहितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुला-
ये। तं न पश्यन्ति ।अकृत्स्नो हि सः।प्राण-
न्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यंश्चक्षुः
शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः। तस्यैतानि कर्म-
नामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स
वेद।अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति।
आत्मेत्येवोपासीत ।अत्र ह्येते सर्व एकं भ-
वन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदय-
मात्मा ।अनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै प-
देनानुविन्देदेवं कीर्तिँ श्लोकं विन्दते य
एवं वेद । तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽ-
न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ।

स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियꣳ
रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मान-
मेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रिय-
मुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति । त-
दाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या
मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभ-
वदिति ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मा-
नमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्व-
मभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत
स एव तदभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां
तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनु-
रभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं
वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति ।
तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा
ह्येषाꣳ स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपा-
स्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ।
यथा पशुरेवꣳ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः

पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो दे-
वान् भुनक्ति। एकस्मिन्नेव पशावादीयमा-
नेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां
तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः॥

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोक-
मदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति
यथा वेदो वाननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदि
ह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति
तद्धास्यान्ततः क्षीयत एव। आत्मानमेव
लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमु-
पास्ते न हास्य कर्म क्षीयते। अस्माद्ध्ये-
वात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्य-
न्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त
तेऽनया कात्यायन्यान्तं करवाणीति।
सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगो सर्वा
पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता

स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथो-
पकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितꣳस्यात्।
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति । सा हो-
वाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति।
स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती
प्रियं भाषस एह्यास्व व्याख्यास्यामि ते
व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति।
स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति।न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
नपुत्राणां कामाय पुत्राःन वित्तस्य कामाय वित्तं
नलोकानां कामाय लोकाःन देवानां कामाय
देवाः । न भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि
भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रि-
यं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यःश्रोतव्यो मन्तव्यो नि-
दिध्यासितव्यः। मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्श-
नेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं वि-
दितम्॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म
वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद
लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद
देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि
तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं प-
रादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्र-
मिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानि इदꣳ
सर्वं यदयमात्मा। स यथा दुन्दुभेर्हन्यमा-
नस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दु-
न्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो
गृहीतः। स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य
न बाह्याञ्शब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य
तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः।
स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दा-

न्धग्कुर्याद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणा
वादस्य वा शब्दो गृहीतः। स यथार्द्रैधाग्नेर-
भ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजु-
र्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं
विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्व-
सितानि। स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एका-
यनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमे-
वꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ
सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ
रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दा-
नां श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ सङ्कल्पानां
मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृ-
दयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्ता-
वेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेका-

यनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम्। स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति। स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि अलं वा अर इदं विज्ञानाय। यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति। यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्त-

त्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्के-
न कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात्। येने-
दꣳसर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञा-
तारमरे केन विजानीयादिति ॥ उक्तानुशा-
सनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति
होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु। अस्या-
त्मनः सर्वाणि भूतानि मधु। यश्चायमस्मि-
न्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳसर्वम्।
स वा अयमत्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः
सर्वेषां भूतानाꣳराजा तद्यथा रथनाभौ च
रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मि-
न्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लो-
काः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः।
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। पुरश्चक्रे द्विपदः
पुरश्चक्रे चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुष आविशदिति॥ स वा अयं पु-
रुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्च-
नानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्॥
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिच-
क्षणाय। इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति॥ अयं वै
हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि [illegible]-
चानन्तानि च॥ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपर-
मनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानु-
भूरित्यनुशासनम्॥ इति मधुकाण्डम्॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदꣳ सर्वं
मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्यु-
रन्नमिति। अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमि-
ति। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो
म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति।

नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति। नामेति। अनन्तं वै नाम। अनन्ता विश्वे देवाः। याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीꣳ शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीति। आहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते। तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुः। अथ यत्प्रशशꣳसतुः कर्म हैव तत्प्रशशꣳसतुः। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति। ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति। एष त आत्मा सर्वान्तर इति। कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति। यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानीति व्यानेन व्यानीति उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारꣳ शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः। एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम॥

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति। एष त आत्मा सर्वान्तरः। कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां

मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः। अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण सन्दृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् अप्सु अग्नौ अन्तरिक्षे वायौ

दिवि आदित्ये दिक्षु चन्द्रतारके आकाशे तम-
सि तेजसि च यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो
भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य
सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतम्।
अथाध्यात्मम्। यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो
यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राण-
मन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः।
यो वाचं च चक्षुश्च श्रोत्रं च मनश्च त्वचं च वि-
ज्ञानं च रेतश्चान्तरो यमयति। एष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः। अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो
मन्ताविज्ञातो विज्ञाता। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः। अतोऽन्यदार्तम्। ततो होद्दालक
आरुणिरुपरराम ॥

अथ ह गार्गी वाचक्नव्युवाच यदूर्ध्वं

याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदन्तरा
द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्य-
च्चेत्याचक्षते कस्मिंꣳस्तदोतं च प्रोतं चेति।
स होवाचाकाशे तदोतं च प्रोतं चेति। सा
होवाच स कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे-
ति। स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अ-
भिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलो-
हितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाश-
मसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रम-
वागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमन-
न्तरमबाह्यम्। न तदश्नाति किञ्चन न
तदश्नाति कश्चन। एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ ति-
ष्ठतः द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः निमे-
षा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋ-
तवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति। ए-
तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो

मनुष्याः प्रशꣳसन्ति यजमानं देवाः दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः। यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति। यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः। अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः। तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ। अश्रुतꣳ श्रोतृ। अमतं मन्तृ। अविज्ञातं विज्ञातृ। नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ। एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। ततो ह वाचक्नव्युपरराम॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति। स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त

एकत्रिंशत्। इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳ-
शाविति। कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च
वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च
नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वꣳहित-
मिति तस्माद्वसव इति। कतमे रुद्रा इति।
दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्मा-
च्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्य-
द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति। कतम आदित्या
इति। द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदि-
त्या एते हीदꣳ सर्वमाददाना यन्ति ते य-
दिदꣳ सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति।
कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति। स्तनयि-
त्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति। कतमः स्तन-
यित्नुरित्यशनिरिति। कतमो यज्ञ इति पशव
इति। कतमे षडिति। अग्निश्च पृथिवी च वायु-
श्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षट्। एते ही-
दꣳ सर्वꣳ षडिति। कतमे ते त्रयो देवा इति।

इम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति।
कतमौ तौ द्वौ देवाविति। अन्नं चैव प्राणश्चेति।
कतमोऽध्यर्ध इति। योऽयं पवत इति। तदाहु-
र्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति
यदस्मिन्निदꣳ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति।
कतम एको देव इति। प्राण इति स ब्रह्म
त्यदित्याचक्षते।

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति
प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति
अपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति
~~उदान~~ व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित
इति उदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इ-
ति समान इति। स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो
नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि
सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति। ए-
तान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा
अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषान्निरुह्य

प्रत्युह्यात्यक्रामति स खल्वौपनिषदः पुरुषः॥

× × × × ×

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः। ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ॥

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा।
तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः॥
त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः।
तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात्॥
माꣳसान्यस्य शकराणि किनाटꣳ स्नाव तत्स्थिरम्।
अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता॥
यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति॥
रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते।
धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य सम्भवः॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति॥
जात एव न जायते को न्वेवं जनयेत्पुनः।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं
तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति। स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क गमिष्यसीति। नाहं तद्भगवन् वेद यत्र गमिष्यामीति। अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति। ब्रवीतु भगवानिति। इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया

इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः। अथैतद्वामेऽक्षणि पु-
रुषरूपमेषास्य पत्नी विराट् तयोरेष सꣳस्तावे
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य
एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्राव-
रणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा
सृतिः सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चर-
ति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता
नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येव ता-
भिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविवि-
क्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः।
तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्द-
क्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उ-
दीची दिगुदञ्चः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा
अवाची दिगवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः
स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो
नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्य-
थते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति

होवाच याज्ञवल्क्यः॥

अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्च अग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तꣳ हास्मै ददौ तꣳ ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ। याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति। आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येति। अस्तमित आदित्ये चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवति। चन्द्रमसि चास्तमिते अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति। शान्ते चाग्नौ वागेवास्य ज्योतिर्भवति। शान्तायां वाचि आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति। आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति। कतम आत्मेति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः। स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो

भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि।
स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभि
सम्पद्यमानः पाप्मभिः सꣳसृज्यते। स
उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति।
तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भ-
वत इदं च परलोकस्थानं च। सन्ध्यं
तृतीयꣳ स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने
तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलो-
कस्थानं च। अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्था-
ने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन
आनन्दाꣳश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य
लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं
विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योति-
षा प्रस्वपिति अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति।
न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ
रथान् रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा
मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः

सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो
भवन्त्यथ वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीः
सृजते स हि कर्ता ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥
स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभि-
चाकशीति । शुक्रमादाय पुनरेति स्थानꣳ हिर-
ण्मयः पुरुष एकहꣳसः ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं
कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईय-
तेऽमृतो यत्र कामꣳ हिरण्मयः पुरुष एक-
हꣳसः ॥ स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि
देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मो-
दमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥ आ-
राममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति ।
अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति
यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रा-
यं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । सोऽहं भगवते
सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ।
स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे रत्वा

चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किञ्चि-
त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इति। स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने र-
त्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति-
न्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स य-
त्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्य-
सङ्गो ह्ययं पुरुष इति। स वा एष एतस्मि-
न्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं
च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्ना-
न्तायैव। तद्यथा महामत्स्य उभे कूले
अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरु-
ष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च
बुद्धान्तं च॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा
सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य
पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष
एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न क-

ञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्य-
ति । ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो य-
था केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना ति-
ष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य ह-
रितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं
घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति
गर्तमिव पताति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति
तदत्राविद्यया मन्यते अथ यत्र देव
इव राजेवाहमेवेदꣳ सर्वोऽस्मीति
मन्यते सोऽस्य परमो लोकः। तद्वा
अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयꣳ
रूपम्। तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्प-
रिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरं
तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकामम-
कामꣳ रूपꣳ शोकान्तरम्।अत्र पिता-
पिता भवति माता माता लोका अलोका
देवा अदेवा वेदा अवेदाः।अत्र स्तेनोऽस्ते-

नो भवति भ्रूणहाभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डा-
लः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमण-
स्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनान-
न्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छो-
कान् हृदयस्य भवति ॥

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै न पश्यति
नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं यत्पश्येत् । यज्जिघ्रेत् । यद्रसयेत् ।
यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति नहि
वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा-
न्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यद्वदेत् । यच्छृणुयात् । मन्वानो वै
तन्न मनुते नहि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत । यत्स्पृशेत् ।
यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै न वि-

जानाति नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्। यत्र वा
अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽ-
न्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदे-
दन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्यन्मन्वीतान्यो-
ऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात्।
सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्म
लोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञ-
वल्क्यः। एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽ-
स्य परम आनन्दः। एतस्यैवानन्दस्य
अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा च-
रित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव। तद्यथानः
सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायꣳ शा-

रीरः आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढमुत्सर्ज-
न्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति। स यत्रा-
यमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणि-
मानं निगच्छति तद्यथाम्रं वौदुम्बरं वा
पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमेवायं
पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव।
तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः
सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिक-
ल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवꣳ है-
वंविदꣳ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं
ब्रह्मायातीदमागच्छतीति। तद्यथा राजानं
प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो-
ऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले
सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वा-
सी भवति॥ स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य
संमोहमिव न्येति। अथैनमेते प्राणा अभि-

समायन्ति स एतास्तेजोमात्राःसमभ्याददानो
हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः
पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति
एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न
मनुत इत्याहुरेकीभवति न विजानाती-
त्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्र-
द्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति
चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशे-
भ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्रा-
णमनूत्क्रामन्तꣳ सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च
तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा-
न्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहरत्येव-
मेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां ग-
मयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुप-
सꣳहरति। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो

मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानाम्।

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदम्मयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन। अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति। स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तद-

भिसम्पद्यते ॥ तदेष श्लोको भवति ॥
तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो
यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मण-
स्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ॥ त-
स्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इ-
ति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽ-
कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति ॥ तदेष श्लोको भवति ॥
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र
ब्रह्म समश्नुत इति ॥ तद्यथा अहिनि-
र्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता श-
यीतैवमेवेदꣳ शरीरꣳ शेते । अथाय-
मशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ॥
सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि इति
होवाच जनको वैदेहः ॥

तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणुः पन्था विततः
पुराणो माꣳ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा
अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं
विमुक्ताः ॥ तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः
पिङ्गलꣳ हरितं लोहितं च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तै-
जसश्च ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामु-
पासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ
रताः ॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तम-
सावृताः । ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वाꣳ-
सोऽबुधा जनाः ॥ आत्मानं चेद्विजानीया-
दयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य
कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ यस्यानुवि-
त्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन् सन्देह्ये गहने
प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता त-
स्य लोकः स उ लोक एव ॥ इहैव सन्तोऽथ
विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः । ये

तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवा-
पियन्ति ॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देव-
मञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो वि-
जुगुप्सते ॥ यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः
परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्हो-
पासतेऽमृतम् ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना
आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं
विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ प्राणस्य प्राणं
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य
श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्यु-
र्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥ मनसैवानुद्रष्ट-
व्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥
एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् । वि-
रजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥
तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानु-
ध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनꣳहि तदिति ॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वाꣳसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः। स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो

नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो
न व्यथते न रिष्यति । एतमु हैवैते न
तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्या-
णमकरवमिति । उभे उ हैवैष एते तरति
नैनं कृताकृते तपतः । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।
एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते
कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पद-
वित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेने-
ति ॥ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरत-
स्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा
तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति
सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽवि-
चिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः
स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः ।
स वा एष महानज आत्माजरोऽमृतो ब्रह्माभयं

वै ब्रह्माभयꣳ हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद॥

× × × × × ×

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्। प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्। एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः। तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किꣳस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति। स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति। तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि, रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते। सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते।

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदꣳ सर्वमुत्थापयति। उद्धास्मादुक्थविद्वीर-

स्तिष्ठति ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमा-
नि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै
सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय । साम प्राणो वै
साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्य-
ञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्या-
य कल्पन्ते । क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं हि त्रायते
हैनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्र मत्रमाप्नोति।
सायुज्यꣳ सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

हो॰ ना॰ वेङ्कटेशशर्मा

अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारक्षमोऽपि सन्।
असद्रूपो यथा स्वप्न उत्तरक्षणबाधितः॥ स्वप्ने जागरितं नास्ति जागरे स्वप्नता नहि। द्वयमेव लये नास्ति लयोऽपि ह्यनयोर्नहि॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या गुणत्रयविनिर्मितम्। अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष चिदात्मकः॥

अस्ति भाति प्रियं नाम रूपं चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपमतो द्वयम्॥

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।
अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम्॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्॥
नैव चिन्त्यं न वाचिन्त्यमाचिन्त्यं चिन्त्यमेव च
पक्षपातविनिर्मुक्तं तद्ब्रह्मास्म्यहमव्ययम्॥
तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निरञ्जनम्।
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म सम्पद्यते ध्रुवम्॥
निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम्।
अप्रमेयमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम्।
न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्धो न च शासनम्।
न मुमुक्षा न मुक्तिश्च सैवैषा परमार्थता॥
एक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु।
स्थानत्रयाद्व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते॥
एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥